

Literatura

Baliński W., 1930, *Propaganda. Jej metody i znaczenia*, Warszawa.

Magia słowa, 1990, oprac. Z. Zaryczny, Bydgoszcz.

Płachecki M., 1971, 1971, *Retoryka rewolucji. Techniki literackiej perswazji w prozie o roku 1905. Literatura polska wobec rewolucji*, red. M. Janion, Warszawa.

BARBARA BOGOŁĘBSKA

LEKSYKON SZKOLNY. GATUNKI PARALITERACKIE, PUBLICYSTYCZNE I UŻYTKOWE, red. M. Pytasz, Gorzów Wielkopolski : Silva Rerum, 1993, 237 s.

Niedawno wydana przez pracowników Instytutu Nauk o Literaturze Polskiej Uniwersytetu Śląskiego książka prezentuje przegląd obecnych we współczesnej komunikacji form wypowiedzi, które na gruncie dociekań genologicznych określane są jako gatunki paraliterackie i należą według autorów – do szeroko rozumianego piśmiennictwa. Publikacja ta została przygotowana z myślą o konkretnym odbiorcy – uczniu i nauczycielu szkoły podstawowej i ponadpodstawowej. Omówiono dwadzieścia gatunków, ułożonych w porządku alfabetycznym: artykuł wstępny, autobiografię, biografię, dialog, dziennik, esej, *fait divers*, felieton, głosę, kazanie, list, literaturę popularnonaukową, mowę, napis na murze, pisma polemiczne, recenzje, relacje z podróży, reportaż, wywiad i życiorys.

W zamierzeniu autorów (Romualda Cudaka, Adama Dziadka, Zdzisławy Mokranowskiej, Józefa Olejniczaka, Jerzego Paszka, Marka Piechoty, Dariusza Rotta, Janusza Ryby, Tomasza Stępnia i Anny Węgrzyniakowej) ramę kompozycyjną treści hasła wyznaczać ma następujący porządek:

a) prezentacja realizacji tekstowej danego gatunku (jako egzemplifikacje posłużyły głównie teksty literackie, a w dalszej kolejności publicystyczne);

b) definicja (najczęściej skorelowana z odpowiednimi hasłami zamieszczonym w *Słowniku terminów literackich* (1976 i 1988) lub w znanej dydaktykom pozycji Z. Saloniego);

c) krótki rys ewolucji danego gatunku, ze wskazaniem na jego cechy typowe;

d) analiza prezentowanych przykładów;

e) polecenia (propozycje ćwiczeń) dla uczniów;

f) lista podstawowych lektur.

Należy zauważyć, że bibliografia prezentuje głównie prace wywodzące się z nurtu teorii literatury oraz metodyki nauki o języku polskim. Tom zamyka artykuł Bogdana Zelera *Gatunki paraliterackie i publicystyczne w nauczaniu języka polskiego w szkole średniej*, którego autor, przywołując koncepcję Ireneusza Opackiego o dominacji jednego gatunku w danej konwencji estetyczno-literackiej, stwierdza, że taką funkcję (tj. dominującą) w literaturze nam współczesnej zdają się pełnić gatunki paraliterackie, usytuowane na marginesie tradycyjnie formułowanych definicji genologicznych” (s. 223). Celem proponowanej prezentacji ma być „danie świadectwa nowym formom wypowiedzi, które atakują nasze zmysły (grafitti), czy przyzwyczajenia (*fait divers*)” (s. 12), a także pokazanie w nowym świetle przyswojonych już w tradycji dydaktyki szkolnej tzw. form użytkowych: listu, życiorysu, biografii. Wiele uwagi poświęcają autorzy formom publicystycznym. W książce znalazło się miejsce także na omówienie gatunków oratorskich: kazania i mowy.

Lektura treści kolejnych haseł pozwala (szkoda, że to zadanie pozostawiono wyłącznie czytelnikowi) na uporządkowanie repertuaru omawianych gatunków. Kierując się stopniem ich skodyfikowania można w jednej grupie pomieścić: list, kazanie, mowę życiorysu i *fait divers* – jako te, które odznaczają się najwyższym stopniem kodyfikacji. Omawiając różne typy listów, prywatnych i oficjalnych, starano się zwrócić szczególną uwagę na te cechy, które są stałe w ciągu gatunkowym (Wojtak 1993), stanowią zatem, jako konstanta, składnik wzorca gatunkowego (Van Dijk 1980; Sandig 1986) i na te, które – warunkowane pragmatycznie i idiolektalnie – występują w tekstach na zasadzie fakultatywności, budując wiele odmian (typów) gatunkowych, np.: list grzecznościowy, przyjacielski, miłosny, urzędowy, gończy, otwarty, pasterski itp. Determinację struktury tekstu listu wyznaczoną regułami pragmatyki uświadamiają czytelnikowi polecenia, np.: „Zachowaleś się niegrzecznie. Napisz dwa listy, uzależniając je od adresata (osoba dorosła lub rówieśnik) (s. 125)”.

Drugą grupę stanowiłyby gatunki pograniczne (hybrydalne, sylwiczne, magmowate – te określenia pojawiają się w książce), do których zaliczyć można m.in.: reportaż, biografię, dziennik, felieton. Status pograniczności rozumiany jest przez autorów jako „swoisty mariaż publicystyki i literatury” (s. 90). Gatunki te stwarzają najwięcej trudności w ujęciach typologicznych ze względu na niemożność odwołania się do jednego kryterium (do kilku niejednorodnych odwołują się autorzy, np. fikcjonalność, sposób przekazu, temat).

Trzeci krąg stanowiłyby formy niegotowe, reprezentowane w omawianej publikacji przez esej. Esej, którego ramy gatunkowe trudno uznać za zamknięte, ze

względu na specyficzne ustrukturowanie tekstu odwołującego się do różnorodnych gatunków i ich odmian (prozy poetyckiej, naukowego dyskursu, dialogu, narracji fikcjonalnej i faktograficznej, dygresji liryczno-refleksyjnych) jako swoje wyznaczniki gatunkowe zdaje się mieć: hybrydyczność, otwartość i niegotowość (s. 84).

Wpisując się w nurt współczesnych badań nad strukturą tekstu, autorzy wskazują na zespół kryteriów wyznaczających definicję gatunku:

a) sygnały delimitacyjne (formuły początku i końca w liście, rola tytułu w artykule wstępnym, pointa w felietonie); b) układ kompozycyjny tekstu (kazanie, mowa, dziennik, zyciorys); c) temat (dziennik, reportaż); d) dobór środków językowo-stylistycznych.

Warto podkreślić, że autorzy poszukują wyznaczników gatunkowych nie tylko w obrębie wewnętrznej przestrzeni tekstu, ale – co pozostaje w zgodzie z nurtem współczesnych badań tekstologicznych – uznają za równie istotne uwarunkowania pragmatyczne, jak: postawa nadawcy, funkcja i miejsce wypowiedzi, kategoria odbiorcy itp. Na przykład w kazaniu, jako gatunku sztuki oratorskiej mającym stały schemat kompozycyjny, strukturą językową tekstu rządzi intencja mówcy i sytuacja aktu wypowiedzania (podobnie w przypadku listu, mowy, wywiadu, zyciorysu itp.).

Omawiana publikacja jest interesującą lekturą ze względu na nowe spojrzenie na zagadnienia od dawna zadomowione w praktyce szkolnej, ale także dlatego, że daje wyraz rosnącemu zainteresowaniu problematyką gatunków mowy we współczesnej humanistyce. w dużej mierze zainteresowanie to zainspirowała myśl Bachtina (1986), który „głosił konieczność rozszerzania pola obserwacji genologicznej na całe uniwersum mowy i objęcie nią wszelkich form komunikacji – bez względu na ich rozpiętość i funkcję komunikacyjną” (Dobrzyńska 1992: 75).

Podkreślmy, że autorzy książki mają świadomość ograniczeń tradycyjnej genologii. Redaktor tomu Marek Pytasz we wstępie pisze, że „genologia jako nauka nie bardzo może nadać za literaturą” (s. 11). Jednak autorzy haseł za mało wyraźnie, naszym zdaniem, próbują stosować nowe propozycje definicyjne gatunków, które stanowią podstawy typologii form komunikacyjnych spoza obszaru literatury (Wierzbicka 1983, Van Dijk 1980, Sandig 1986, Czaplejewicz 1990, Dobrzyńska 1992, Głowiński 1992). Przyjęcie za punkt wyjścia pojęcia gatunku wypracowanego na gruncie retoryki i poetyki niesie z sobą potrzebę odwoływania się do terminów: gatunek, forma podawcza, odmiana gatunkowa, typ tekstu itp., których granice są nieostre i co się z tym wiąże, badacze rzadko próbują precyzować zasięg ich stosowania. Przykładem kłopotów terminologicznych i wynikających stąd konsekwencji interpretacyjnych jest zakres pojęcia dialog. W książce o gatunkach paraliterackich hasło dialog odsyła jedynie do odrębnego gatunku literackiego i

formy podawczej. Wobec rozwoju współczesnej lingwistyki tekstu i pragmatyki lingwistycznej zdziwienie czytelnika może budzić wyraźne dystansowanie się autora hasła od gatunkowego rozumienia dialogu (rozmowy) jako podstawowej formy potocznych interakcji językowych. A przecież interesujące byłoby, zwłaszcza w tej książce, gdyby przedstawiono, w jaki sposób ten podstawowy gatunek mowy realizujący się w wielu odmianach: rozmowa, dyskusja, spór, kłótnia, sprzeczka itp.: (notabene dialog doczekał się już bogatej literatury, m.in. Warchala 1991 i bibliografia tam zgromadzona) zostaje zaanektowany przez literaturę współczesną. Zabrakło wśród przykładu dialogu tekstów współczesnej literatury; choćby prozy Mirona Białoszewskiego czy Ryszarda Szuberta, w których literackiemu przetworzeniu podlega dialog potoczny. W omawianej książce interesującą w tym zakresie analizę przedstawiła Anna Węgrzyniakowa, egzemplifikując spetryfikowaną formę gatunku użytkowego, jakim jest życiorys, wierszem Wisławy Szymborskiej, a także Tomasz Stępień, przytaczając przykłady literackiego przetwarzania gatunku publicystycznego, jakim jest wywiad, przez Tuwima, Gałczyńskiego i Białoszewskiego.

Wypada zauważyć, że „nowe” myślenie o gatunkach wypowiedzi pojawia się w wielu hasłach (wskazuje się choćby na istotę w ukształtowaniu danego gatunku czynników pragmatycznych, np. w przypadku wywiadu podkreślona jest strategia osoby przeprowadzającej wywiad wcielającej się w rolę wielbiciela, partnera przeciwnika), jednak dobrze byłoby, gdyby czytelnik – w tym przypadku dociekliwy uczeń, ambitny nauczyciel – miał możliwość dotarcia do tych pozycji bibliograficznych, które rozważają problematykę gatunków inaczej niż tradycyjna genologia. Tutaj uwaga o charakterze redakcyjnym: pożądanym byłoby umieszczenie wybranych pozycji bibliograficznych – szczególnie tych, które odnoszą się do wielu haseł – nie tylko po każdym z nich, ale dołączenie na końcu książki literatury odsyłającej do pozycji teoretycznych z zakresu genologii i współczesnej tekstologii. Wspólny wykaz literatury pozwoliłby też uniknąć przywołania pozycji o charakterze ogólnym w poszczególnych hasłach.

Autorzy powinni, naszym zdaniem, wyraźniej odnieść się do kwestii: mieszania się gatunków, migracji gatunków do różnych stylów funkcjonalnych, relacji między wzorcem gatunkowym a jego konkretną realizacją, stosunkiem wyznaczników fakultatywnych (szczególnie warunkowanych sytuacyjnie) do obligatoryjnych, relacją gatunku i jego odmian. Zabrakło eksplicytnie sformułowanej myśli o wielogatunkowości wypowiedzi, zarówno fikcyjnych, jak i niefikcyjnych (Okopień-Sławińska 1988), której przyjęcie umożliwić może, naszym zdaniem, bardziej konsekwentną analizę tekstu, rozpatrywanego jako realizacja reguł wzorca gatunkowego. Pomocne byłoby tu, jak sądzimy, wykorzystanie rozróżnienia gatunków pierwotnych i wtórnych

(Bachtin 1986), zwłaszcza w analizie tekstów literackich przetwarzających inne, nieliterackie formy komunikacyjne.

Anna Opacka, rekomendując książkę jako pomoc dla nauczycieli i uczniów, wskazuje na odrębność gatunkową tekstów nie ujętych w analizowanej antologii, a częstych w potocznej komunikacji (horoskop, slogan reklamowy, ogłoszenie) i uważa, że także opis ich struktury – tak jak omówionych w książce form – przyczyniłby się do lepszego kształtowania kompetencji komunikacyjnej ucznia jako uczestnika współczesnych interakcji językowych.

Jednakże autorzy przeświadczeni o hegemonii literatury w artykule wstępnym wyrażają wiarę, że „prędzej czy później zwycięstwo literatury nad gatunkami użytkowymi będzie pełne” (s. 12).

Sądzymy, że ta prowokująca w swym założeniu myśl, z którą trudno się zgodzić, zainicjuje dyskusję na temat kompetencji i statusu wielu, rozwijających się obok siebie dyscyplin: poetyki, stylistyki, lingwistyki tekstu i pragmatolingwistyki.

Literatura

- Bachtin M., 1986, *Estetyka twórczości słownej*, tłum. D. Ulicka, Warszawa.
- Czaplejewicz E., 1990, *Pragmatyka, dialog, historia*, Warszawa.
- Dijk T.A. Van, 1980, *Macrostructures*, Hillsdale.
- Dobrzyńska T., 1992 a, *Badania struktury tekstu – nowe źródło inspiracji stylistyki*, „Stylistyka” I.
- Dobrzyńska T., 1992 b, *Gatunki pierwotne i wtórne. (Czytając Bachtina.) – Typy tekstów*, red. T. Dobrzyńska, Warszawa.
- Głowiński M., *Poetyka i okolice*, Warszawa.
- Okopień-Sławińska A., 1988, *Teoria wypowiedzi jako podstawa komunikacyjnej teorii dzieła literackiego*, „Pamiętnik Literacki”.
- Saloni Z., 1968, *Tzw. pisma użytkowe w wyższych klasach szkoły podstawowej i w liceum*, Warszawa.
- Sandig B., 1986, *Stilistik der Deutschen Sprache*, Berlin-New York.
- Słownik terminów literackich*, 1976 (I wyd.) i 1988 (II wyd.), red. J. Sławiński.
- Warchala J., *Dialog potoczny a tekst*, Katowice.
- Wojtak M., 1993, *Przemiany stylowe w obrębie gatunku literackiego (na przykładzie komedii polskiej XVII i XXVIII wieku)*, „Stylistyka” II.

ROMUALDA PIĘTKOWA, BOŻENA WITOSZ